

Қыдыр Т.
**«Мұғинул-Мүрид» (XIV ғ.) шы-
ғармасының поэтикасы**

Мақалада Алтын Орда билігі тұсында жазылған «Мұғинул-мүрид» шығармасының поэтикасы сөз болады. Зерттеуші шығарма авторы туралы өзінің ғылыми тұжырымдарын мәтінде кездесетін деректер негізінде ұсынады. XIV ғасырда дүниеге келген әдеби жәдігердің тілі, көркемдік ерекшелігі мен өлең құрылысына талдау жасалады. Сондай-ақ ортағасырлық әдеби ескерткіштерді зерделеуде алда атқарылар мақсат-міндеттер баса айтылады.

Түйін сөздер: түркология, мәтін, әдебиет, қолжазба, жазба ескерткіш, ырғақ, автор

Kydyr T.
**Poetics work
«Muginul-Murid» (XIV c.)**

The article discusses the poetic of work “Muginul-murid” written during the Golden Horde. In addition the provides conclusions about the author of this work.

Key words: turkology, text, literature, manuscript, literature Monuments, rhythm, author.

Қыдыр Т.
**Поэтика произведения
«Мугинул-Мурид» (XIV в.)**

В статье рассматривается поэтика произведения «Мугинул-мурид», написанного во время Золотой Орды. Делаются выводы об авторе этого произведения.

Ключевые слова: тюркология, текст, литература, рукопись, письменные памятники, ритм, автор.

**«МҰҒИНУЛ-
МҮРИД» (XIV Ғ.)
ШЫҒАРМАСЫНЫҢ
ПОЭТИКАСЫ**

Алтын Орда тұсында дүниеге келген шығармалардың бірі – «Мұғинул мүрид» («Мүридке көмекші»). Ислам дінінің негізгі ұстындары мен сопылықтың сырлы әлемі өлең сөзбен өрнектелген бұл шығарма XIV ғасырда Хорезм аймағында дүниеге келген. Ғылымға белгілі жалғыз нұсқа Бұрсадағы Жазба және баспа ескі шығармалар кітапханасында сақталған. Шығарманы әр жылдары З.У. Тоған, Ф. Көпрүлү, Ж. Екман, А. Бодроглети, А. Караманоглы, Н. Халимов, Ч. Гөкленов, Р. Топарлы, М. Аргуншаһ секілді ғалымдар зерттеп, өз пікірлерін білдірген. Десек те әдеби ескерткіштің қазақ әдебиеті тарихында алар орны, кейінгі шығармаларға әсері, көркемдік дәстүр жалғастығы секілді мәселелер қазақ әдебиеттануы тарапынан арнайы қарастырылмаған.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, хорезмдік жәдігерді түркітанушы ғалымдар зерттеп, өз тұжырымдарын жасағанымен де, шығарманың авторына келгенде пікірлер екіге жарылған. Бірінші топ шығармадағы Ислам деген атқа сілтеме жасаса, келесі топ Әбілғазы Баһадүрхның «Шежере-и Тәрәкимәсындағы» мәліметке арқа сүйеген.

«Мұғинул-мүридтің» 1608-жолында мынандай жолдар берілген:

Бұ қач сөз айтқан аты Ислам ол,
Тілегі ақыр уақыт иман, Ислам ол,
Атам-баба Ислам «уәлийул-уәра»,
Өзі зікрі тілде түмен әслам ол [1, 61].

Осындағы «Бірнеше сөз айтқанның аты Ислам ол» деген алғашқы жолда шығарманы жазған адамның аты Ислам екені ашып айтылған. Алайда бұл оның шын аты ма, әлде бүркеншік лақабы ма, немесе тахаллусі ме ол жағы белгісіз. Және оның қай жылдары өмір сүргендігі, оның басқа қандай еңбектері бар екені де беймәлім.

Ал, Әбілғазының «Шәжәрә-и тәрәкимәсіндегі» мәліметке құлақ түріп көрейік: «Хызыр мен Салар елінен Әбул Ханда Арсары бай деген бар еді. Ұзақ өмір бойы тапқан дәулеті мен мұсылманшылыққа ізденетін адам еді. Бұл сөзіміздің айғағы – ол заманда Үргеніште бір әзіз адам бар еді. Шәрәф дейтін. Шайқылық дәрежесінде отырған әрі молда еді. Арсары бай барып,

шайқының алдына қырық түйе ұсынып тұрып: «Біз түркі халқымыз, араб кітаптарын оқып, мағынасын ұғып, амал ету өте қиын. Егер араб мәселелерін түркіге тәржіма етіп, тарту етсеңіз сауапқа кенелер едіңіз», – деп өтініп еді, шайқы Қожа барлық дін мәселесін тәржіма етіп, бір кітап етіп, оны «Мұғинул-мүрид» деп атап, Арсары байға берді [7, 891]».

Әбілғазының «Шәжәрә-е тәрәкимә» мен «Шәжәрә-и турк» атты екі шығармасының түркі халықтар тарихында алар орны ерекше. Ондағы әрбір деректің маңызды екенін ескерсек, «Мұғинул-мүридті» жазушы Шайқы Шәрәф Қожа болып шығады. Алайда «Мұғинул-мүридте» «Бірнеше сөз айтқанның аты Ислам ол» деген жол да бар. Сондықтан да әдеби ескерткішті зертеушілер осы екі «белгісіз жанның» төңірегінде біраз ізденген. Алайда бір тұжырымға келмегендігін соңғы жылдары шығараманың екі автордың атымен жазылып жүргенін айтсақ та жетіп жатыр. Мысалы, түрік ғалымы А. Караманоглы бұл әдеби жәдігердің авторын «Шайқы Шәрәф Қожа» деп көрсетсе, Р.Топарлы «Ислам» деген атпен жариялаған.

Осында ескерер бір нәрсе бар. Әбілғазының «Шәжәрә-и тәрәкимә» деген шығармасында аты аталатын Шайқы Шәрәф Қожаның «Мұғинул-мүридта» да аталатынын айтып өткен жөн. Жәдігердің 1393-1396-жолдарында:

Көңіл нәпсі-у рухтан нәтиже ерур,
Ғалыб болса бірі анғар йүз ұрар,
Білің бұ баян Шейх Шәрәф Хожаның,
«Мәбази сүлікте» бітіклік тұрар [6, 53].

Шайқы Шәрәфтің «Мәбәзи сүлік» деп аталатын шығармасында рух пен нәпсінің баяны анық жазылғандығы берілген. Бұдан Шайқы Шәрәф «Мұғинул-мүридтің» авторы емес, қайта жәдігерді жазушы оның «Мәбәзи сүлік» еңбегіне сілтеме жасап отырғанын көреміз. Онда Әбілғазыдағы деректің шындыққа қаншалықты жанасатындығына келер болсақ, оған жауап ретінде мынаны келтіруге болады. «Мұғинул-мүридпен» бір сарында, бір тақырыпта жазылған «Раунәкул-ислам» (Ислам шырағы) деген тағы бір шығарма бар. Бұл жәдігерде де Исламның негізгі ұстындары мен шарифат шарттары өлең сөзбен берілген. Бұл шығарма 1464 жылы дүниеге келген. Н.П. Остроумов бұл кітапты 1907 жылы Ташкент типографиясында басып шығарады. Осы кітап туралы өз пікірін білдірген А. Самойлович «Раунәкул-исламның» авторы кім деген сұраққа жауап іздеген. Сонда Ашхабад уезінің Дурун өлкесінің бұрынғы мырзасы болған Хожелі молда мынадай мәлімет келтіргенін жазады: «Қа-

дым заманда Хиуада Шайқы Шәрәф деген бір уәли (әулие – Т.Қ.) болыпты. Хиуаның даласын мекендеген ақсақалдар құрметті Шәрәфтың алдына келіп, мұсылманшылықты дұрыс ұғып-түсінулері үшін түркі тілінде бір кітап жазып бер деп өтініш жасапты. Құрметті Шайқы Шәрәф құрастырып, жазып, «Раунәкул-исламды» беріпті. Оның ақысы етінде бай-малшылар Шәрәфқа отыз түйені ботасымен сыйлапты. Шайқы Шәрәф оның бәрін кембағалдарға үлестіріп беріпті» [7, 889].

Егер бұл деректерге сүйенсек, XIV ғасырдың басында жазылған «Мұғинул-мүрид» пен XV ғасырдың соңғы жартысында дүниеге келген «Раунәкул-исламның» авторы бір болып шығады. Алайда 1883-жылы Қазан университетінде басылған «Раунәкул-исламда» «Ей, Уафаи, білгеніңді көздеме, Білмейгініңді білемін деп сөйлеме» деп, шығарма авторының Уафаи екені жазылған [8, 42].

Осыларды ескере келіп, «Мұғинул-мүрид» шығармасының авторына түйін жасайтын болсақ, онда «Бірнеше сөз айтқанның аты Ислам ол» деген пікірге тоқтаған орынды секілді.

Ал, еңбектің аты – «Мұғинул-мүрид» екені шығармада мына өлең жолдарымен берілген:

Бұ әбийәтлар аты – «Мұғинул-мүрид»,
Есіт, біл, амал қыл, бұ тауық Мәжид [6, 61].

«Мұғинул-мүридтің» қашан жазылғандығы туралы мәселеге келсек, бұл жәдігерде ашып айтылған:

Изи берді тауфық бұ бірқач кәләм,
Оруч айы ічре мі болды тамам,
Тарих жеті жүз он үш еді жылы,
Сәләмүн 'әлейкүм, 'әлейкүм сәләм [6, 61].

Осы төрттағанның екінші хәм үшінші жолдарында шығарманың һижри жыл санағы бойынша 713 жылы Ораза, яғни Рамазан айында жазылғаны берілген. Бұл біздің жыл қайыруымыз бойынша 1313 жылға сәйкес келеді. Сондай-ақ осы хорезмдік ескерткіштер қатарынан табылатын Рабғұзидың «Қиссәсул-әнбиясы» да 1309-1310 ж. жазылғанын ескерсек, XIV ғасырдың алғашқы ширегінде ислами көркем шығармаларға деген сұраныстың жоғары болғандығымен байланыстыруға негіз бар.

Шығарма бастан-аяқ төрттаған өлең формасымен жазылған. Әр төрттағанның бірінші, екінші хәм төртінші жолдары өзара ұйқасады. Ал үшінші жол бос қалады (яғни ааба). Жәдігердің ұйқасы аруз өлшеміне құрылған. Шығарма авторы Исламның рүкіндері мен шарифаттың негізгі шарттарын өлең сөзбен жеткізуге тырыс-

қандықтан да, оны қарапайым ұйқаспен беруге тырысқан. Сол уақыттарда түркі сөз өнерінде кеңінен қолданылып жүрген аруздың мұтақариб түрін қолданған. Ғылымда Фердауси «Шаһнамасының» ұйқасы ретінде танылған мұтақариб үлгісімен Ж.Баласағұн («Құтты білігі») мен А. Жүйнеки де («Һибәтул-хақайқ») қалам тербеген болатын. «Мұғиғнул-мүрид» та «фә’улун фә’улун фә’ул» (v-- v-- v-- v~) яғни «мұтәқариб мусәммәни мәқсур» ұйқасының негізінде дүниеге келген.

Шығарма 407 төрттағаннан тұрады, яғни 1628 жол. Негізгі төрт бөліктің аясында қарастыруға болады. Алғашқы бөлімде Алла мен елшісіне мадақ айтылған (1-48 жолға дейін), екінші жартысында шарифат шарттары сөз болса (49-1064 жолға дейін), үшінші жартысында сопылықтың сырлы әлемі өлең сөзбен өрнектелген (1065-1508 жолға дейін), соңғы жағында Аллаға шүкіршілік етіліп, кітаптың жазылу тарихы мен себебі ашып айтылған (1509-1628 жолға дейін). Сонымен шығарманың құрылымын былайша тартып беруге болады:

1-жолдан 51-жолға дейін Аллаға сәна, Мұхаммед пайғамбар мен «Хуләфәи рашидин» деген атпен танымал болған Хазірет Әбу Бәкір, Омар, Оспан және Әлиге мадақ;

52-жолдан 108-жолға дейін Иман мәселесі;

109-жолдан 155-жолға дейін Алла мен пайғамбарға иман келтіру;

156-жолдан 260-жолға дейін Уағыз-насихат бөлімі;

261-жолдан 269-жолға дейін Намаздың парыздары;

270-жолдан 278-жолға дейін Ер адамдар үшін әурет мәселесі;

279-жолдан 288-жолға дейін Әйел кісілер үшін әуреттің маңыздылығы;

289-жолдан 300-жолға дейін Дәреттің сүннеттері;

301-жолдан 344-жолға дейін Дәретті бұзу және оның жазасы;

345-жолдан 368-жолға дейін Ғұсыл мәселесі;

369-жолдан 400-жолға дейін Ғұсылдың мұстаһаптары, ғұсыл алудағы негізгі мәселелер, қолданылатын заттар;

401-жолдан 428-жолға дейін Таяммум бөлімі;

429-жолдан 480-жолға дейін Намаздың уәжіптері, сәһу және тіләуат сәжделері;

481-жолдан 648-жолға дейін Намаздағы күмән, намазды дұрыс оқу, намазды имаммен оқу, намаз оқымайтын уақыттар және т.б.;

649-жолдан 696-жолға дейін Ораза мен пітір садақасы;

697-жолдан 740-жолға дейін Мүсәпірдің үкімі;

741-жолдан 788-жолға дейін Зекет бөлімі;

789-жолдан 924-жолға дейін Ғұшыр, түйенің, аттың, қойдың зекеті, зекет берілетін және берілмейтін жандар;

925-жолдан 948-жолға дейін Аң аулау үкімі;

949-жолдан 972-жолға дейін Мал бауыздау туралы;

973-жолдан 1140-жолға дейін Пайыз, саудасаттық, сыйлықтар бөлімі;

1141-жолдан 1208-жолға дейін Әдеп бөлімі;

1209-жолдан 1252-жолға дейін Ұйқы туралы;

1253-жолдан 1372-жолға дейін Сұхбат бөлімі;

1373-жолдан 1392-жолға дейін Шарифат, тариқат және хақиқат бөлімі;

1393-жолдан 1420-жолға дейін Жүрек пен нәпсі бөлімі;

1421-жолдан 1508-жолға дейін Тариқатқа кіру туралы;

1509-жолдан 1628-жолға дейін Аллаға шүкіршілік ету, Жарандардың сипаты, шығарманың жазылу себебі, Жаратушыдан кешірім сұрау.

«Мүридке көмекші» шығармасы негізінен шарифат пен тариқат мәселелерін қамтиды. Бастан-аяқ бір ұйқаспен жазылып шыққан бұл жыр жолдарында Исламның негізгі ұстындары иман, намаз, ораза, зекет мәселелері кеңінен қамтылған, сонымен бірге әрбір мұсылман пенде үшін маңызды болып табылатын аң аулау, сауда-саттық, сыйлық беру, ұйықтау және әдеп мәселелері де жеке-жеке талданған. Шығарманың екінші бөлімі бүтіндей сопылыққа арналып, онда тариқат пен хақиқат мәселелері, кемелдікке жету жолындағы жүрек пен нәпсінің орны, сондай-ақ тариқатта жүру әдебі де көтерілген. Шығарманың аты айтып тұрғандай-ақ, бұл жәдігерді әрбір жеке тұлғаның әдеп кітабы десек те болады. Осы ордайда қазақ әдебиетін тарихын «Діндар дәуір» және «Ділмар дәуір» деп екі үлкен кезеңге бөлген А. Байтұрсынұлының: «Қазақтың өлеңді сөзді сүйетін мінезін біліп, дінді халыққа молдалар өлеңмен үйреткен. Дін шарттарын, шарифат бұйрықтарын өлеңді хикая, өлеңді әңгіме түрінде айтып, халықтың құлағына сіңіріп, көңілдеріне қондырған» [9, 316], – деп жазғанындай, бұл шығармада дін рүкіндері мен шарифат шарттары, кемелдікке жету жолдары мен нәпсіні тәрбиелеу

үкімдері жыр маржанындай тізіліп, рет-ретімен берілген. Исламды жырға қосу ХҮІІІ-ХІХ ғасырларда өмір сүрген қазақ ақындарында жиі кездесетіндігі белгілі. «Кітәби ақындар» аталып жүрген бір топ шайырларымыздың туындыларын айтпағанның өзінде, А. Құнанбаев, Ш. Құдайбердіұлы, Ы. Алтынсарин секілді арыстарымыздың Ислам рүкіндері мен шарифат шарттары

туралы арнайы еңбектер жазғанын айтсақ та жетіп жатыр. Бұл да болса «Раунәкул-исламда» көтерілген Ислам һәм иман мәселелерінің өміршеңдігін көрсетсе керек. Осы жағын ескере келгенде, түркі ислами әдебиетінің арғы арналарынан саналатын бұл жәдігерді зерттеп-зерделеу қазақ әдебиеттануындағы өзекті мәселенің бірі болып шығары анық.

Әдебиеттер

1. Алтын Орда дәуіріндегі діни-дидактикалық шығармалар. Әдеби жәдігерлер. 15-том. – Алматы: Таймас, 2011. – 480 б.
2. Самойлович А. Тюркские языкознание. Филология. Руника. – Москва: Вост. лит., 2005. – 1053 с.
3. Китәбун мустәтаб рәунәкул исләм. Қазан: Университет баспаханасы, 1883. – 48 б.
4. Байтұрсынұлы А. Шығармалары. 1-том. – Алматы: Алаш, 2003. – 408 б.

References

1. Altyn Orda dawirindegi dini-didaktikalik shigarmalar. Adebı jadigerler. 15-tom. – Almati: Taymas, 2011. – 480 b.
2. Samoylovich A. Turkskoe yazikoznaniye. Filologiya. Runika. – Moskva: Vost. – lit., 2005. – 1053 s.
3. Kitabun mustatab rawnaqul Islam. Qazan: Universitet basmahanasi, 1883. – 48 b.
4. Baytursinuli A. Shigarmalari. 1-tom. – Almati: Alash, 2003. – 408 b.